ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΠΑΛΜΥΡΑ, *ΠΕΡ*. 385

[*Δεν υπάρχει έγκλημα για εκείνους που έχουν τον Χριστό.*
Άγιος Σενούθιος]

Οι καταστροφείς ήρθαν από την έρημο. Η Παλμύρα πρέπει να τους περίμενε: Για χρόνια ομάδες επιδρομέων αποτελούμενες από γενειοφόρους μαυροφορεμένους ζηλωτές οπλισμένους κυρίως με πέτρες, μεταλλικά ραβδιά και μια χαλύβδινη αίσθηση αρετής τρομοκρατούσαν τις ανατολικές περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Οι επιθέσεις τους ήταν πρωτόγονες, βάναυσες και εξαιρετικά αποτελεσματικές. Οι άντρες αυτοί κινούνταν σε αγέλες –αργότερα σε πλήθη που έφταναν μέχρι και τα πεντακόσια άτομα–, κι απ' όπου περνούσαν, προκαλούσαν απόλυτη καταστροφή. Στόχος τους ήταν οι ναοί κι οι επιθέσεις τους ήταν αστραπιαίες. Τεράστιες πέτρινες κολόνες που στέκονταν όρθιες για αιώνες κατέρρεαν μέσα σε ένα απόγευμα· αγάλματα που έστεκαν στο βάθρο τους για μισή χιλιετία έμεναν με τα πρόσωπα ακρωτηριασμένα μέσα σε μερικά λεπτά· ναοί που είχαν υπάρξει μάρτυρες της ανόδου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατέρρεαν μέσα σε μια μέρα.

Οι πράξεις αυτές ήταν βίαιες, αλλά δεν συνοδεύονταν από κάποια ευσέβεια. Οι ζηλωτές γελούσαν ασυγκράτητα καθώς τσάκιζαν τα «σατανικά», «ειδωλολατρικά» αγάλματα· οι πιστοί ξεσπούσαν σε γιουχαΐσματα καθώς γκρέμιζαν ναούς, ξήλωναν στέγες και κατέστρεφαν τάφους. Άρχισαν να εμφανίζονται ύμνοι που απαθανάτιζαν τις ένδοξες αυτές στιγμές. «*Τα αισχρά αυτά πράγματα*», έψελναν περήφανοι οι προσκυνητές· οι «*δαίμονες και τα είδωλα* […] *ο καλός Σωτήρας μας όλα τα ποδοπάτησε*».[1] Ο φανατισμός σπανίως παράγει καλή ποίηση.

Σε αυτή την ατμόσφαιρα, ο ναός της Αθηνάς* στην Παλμύρα αποτελούσε προφανή στόχο. Το όμορφο κτίσμα ήταν ένας απροκάλυπτος ύμνος σε όλα όσα απεχθάνονταν οι πιστοί: ένας μνημειώδης ψόγος στο μονοθεϊσμό. Αν διάβαινες τις πύλες του, τα μάτια σου χρειάζονταν μερικές στιγμές για να συνηθίσουν το δροσερό μισοσκόταδο στο εσωτερικό του μετά τη λαμπρότητα του εκτυφλωτικού ήλιου της Συρίας. Καθώς θα προσαρμόζονταν, μπορεί να παρατηρούσες ότι η ατμόσφαιρα ήταν βαριά από τη μυρωδιά των θυμιαμάτων, ή ίσως ότι το λιγοστό φως που υπήρχε προερχόταν από μερικά σκόρπια λυχνάρια αφημένα από τους πιστούς. Αν σήκωνες το βλέμμα, θα έβλεπες στην τρεμουλιαστή λάμψη τους την ίδια την Αθηνά.

Το όμορφο, περήφανο προφίλ του αγάλματος μπορεί να βρισκόταν μακριά

---

* Στην Παλμύρα η θεά ταυτίστηκε με την τοπική θεά Αλάτ κι έγινε «Αθηνά-Αλάτ».

από την πατρίδα της Αθηνάς, την Αθήνα, αλλά ήταν απολύτως αναγνωρίσιμο, με την ίσια ελληνική του μύτη, το διάφανο μαρμάρινο δέρμα και το πλούσιο, ελαφρά δύσθυμο στόμα. Το μέγεθος του αγάλματος –πολύ ψηλότερο από οποιονδήποτε άνθρωπο– μπορεί επίσης να εντυπωσίαζε. Αν και πιθανότατα πιο αξιοθαύμαστο από τις διαστάσεις του αγάλματος ήταν το μέγεθος των αυτοκρατορικών υποδομών και φιλοδοξιών, που είχαν φέρει ως εδώ αυτό το αντικείμενο. Το άγαλμα ήταν αντανάκλαση άλλων μορφών που βρίσκονταν στην αθηναϊκή Ακρόπολη, πάνω από χίλια πεντακόσια χιλιόμετρα μακριά· αυτή η συγκεκριμένη εκδοχή είχε κατασκευαστεί σε ένα εργαστήριο εκατοντάδες χιλιόμετρα από την Παλμύρα, για να μεταφερθεί στη συνέχεια με μεγάλη δυσκολία και κόστος ως εδώ, προκειμένου να δημιουργηθεί μια μικρή νησίδα ελληνορωμαϊκού πολιτισμού στους αμμόλοφους της συριακής ερήμου.

Το πρόσεξαν, άραγε, αυτό οι καταστροφείς καθώς έμπαιναν; Τους εντυπωσίασε, έστω και φευγαλέα, η επιτήδευση μιας αυτοκρατορίας που μπορούσε να εξορύξει το μάρμαρο, να κατασκευάσει το γλυπτό κι ύστερα να το μεταφέρει σε τόσο μεγάλες αποστάσεις; Θαύμασαν έστω και για μια στιγμή την τέχνη που μπορούσε να κατασκευάσει από μάρμαρο ένα στόμα τόσο τρυφερό στην όψη, ώστε θα μπορούσες να το φιλήσεις; Θαύμασαν έστω και για ένα δευτερόλεπτο την ομορφιά του;

Μάλλον όχι. Γιατί, όταν οι άντρες μπήκαν στο ναό, πήραν ένα όπλο και με ένα συντριπτικό χτύπημα στο πίσω μέρος του κεφαλιού αποκεφάλισαν τη θεά. Το κεφάλι του αγάλματος έπεσε στο δάπεδο, η μύτη έσπασε και τα άλλοτε λεία μάγουλα βούλιαξαν. Τα μάτια της Αθηνάς, άθικτα, κοιτούσαν τώρα από ένα πρόσωπο παραμορφωμένο.

Ο αποκεφαλισμός δεν ήταν αρκετός. Ακολούθησαν κι άλλα χτυπήματα που αφαίρεσαν την κορυφή του κεφαλιού, έβγαλαν την περικεφαλαία από το κεφάλι της θεάς και την έκαναν κομμάτια. Το άγαλμα έπεσε από το βάθρο και τα μπράτσα κι οι ώμοι του αποκόπηκαν. Το σώμα έμεινε πεσμένο μπρούμυτα στη σκόνη· ο βωμός που βρισκόταν δίπλα κόπηκε από τη βάση του.

Μόνο τότε οι άνθρωποι αυτοί –οι χριστιανοί αυτοί– ένιωσαν ότι το έργο τους είχε ολοκληρωθεί. Χάθηκαν ξανά στην έρημο. Πίσω τους, ο ναός έμεινε σιωπηλός. Οι αναθηματικοί λύχνοι, χωρίς κανέναν να τους συντηρεί, έσβησαν. Στο δάπεδο το κεφάλι της Αθηνάς άρχισε να σκεπάζεται αργά από την άμμο της συριακής ερήμου.

Ο «θρίαμβος» του χριστιανισμού είχε αρχίσει.

ΕΝΑ ΤΕΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΘΗΝΑ, 532

Βλέπουμε τα ίδια άστρα, ο ουρανός είναι κοινός, ο ίδιος κόσμος μάς περιβάλλει. Τι σημασία έχει ποια σοφία χρησιμοποιεί κανείς για να αναζητήσει την αλήθεια;

Ο «παγανιστής» συγγραφέας Σύμμαχος

Να εξαλειφθούν όλες οι δεισιδαιμονίες των παγανιστών και των ειδωλολατρών, αυτό θέλει, αυτό προστάζει, αυτό διακηρύσσει ο Θεός!

Άγιος Αυγουστίνος

Η συντροφιά πρέπει να ήταν μελαγχολική. Το 532 μια ομάδα εφτά ανδρών ξεκίνησε από την Αθήνα, παίρνοντας μαζί τους κυρίως κάποια έργα φιλοσοφίας. Όλοι τους ήταν μέλη τής άλλοτε πιο διάσημης φιλοσοφικής σχολής της Ελλάδας, της Ακαδημίας. Οι φιλόσοφοι της Ακαδημίας δήλωναν υπερήφανα ότι η ιστορία τους αναγόταν με αδιάσπαστη συνέχεια –μια «χρυσή αλυσίδα»,[1] όπως την αποκαλούσαν– στον ίδιο τον Πλάτωνα, σχεδόν χίλια χρόνια νωρίτερα. Η αλυσίδα αυτή θα έσπαγε τώρα με τον πιο δραματικό τρόπο: Οι άνθρωποι αυτοί δεν εγκατέλειπαν μόνο τη σχολή τους, αλλά και την ίδια τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Αθήνα, η πόλη στην οποία είχε γεννηθεί η δυτική φιλοσοφία, δεν ήταν πια τόπος για φιλοσόφους.

Ο αρχηγός τους, ο Δαμάσκιος, πρέπει να τους έδινε κάποια σιγουριά καθώς ξεκινούσαν αυτό το ταξίδι προς το άγνωστο. Με τα δεδομένα της εποχής, ήταν ηλικιωμένος, ίσως και γέρος –κόντευε τα εβδομήντα όταν ξεκινούσαν το ταξίδι τους–, αλλά ήταν επιβλητικός. Ο Δαμάσκιος ήταν ένας λαμπρός διανοούμενος, με πυκνό και εύστροφο στοχασμό, που διάνθιζε τα γραπτά του με μαθηματικές παρομοιώσεις – και δεν άντεχε τους ανόητους. Ένα καυστικό του έργο, όπου μιλάει για άλλους φιλοσόφους, είναι γεμάτο ισοπεδωτικά σχόλια για εκείνους που θεωρούσε ότι δεν είχαν αρκετή ευφυΐα ή θάρρος. Στη ζωή ήταν το ίδιο υπερβολικός, όπως και στα γραπτά του: Είχε κάποτε κοντέψει να πνιγεί σε ένα ποτάμι, όταν, καθώς δεν είχε την υπομονή να περιμένει για τον βαρκάρη που θα τον περνούσε απέναντι, αποφάσισε να περάσει κολυμπώντας και παραλίγο να παρασυρθεί από το ρεύμα.

Πολλά από τα μεγάλα ρίσκα που πήρε ο Δαμάσκιος ήταν για να υπηρετήσει την αγαπημένη του φιλοσοφία. Είχε ήδη φιλοξενήσει έναν καταζητούμενο φιλόσοφο στο σπίτι του, είχε κάνει επικίνδυνα ταξίδια χιλιάδων χιλιομέτρων προς το άγνωστο και είχε κινδυνέψει να συλληφθεί και να υποστεί βασανιστήρια κι ο ίδιος. Κανένας, πίστευε, δεν θα έκανε λιγότερα. «Οι άνθρωποι τείνουν να δίνουν το όνομα της αρετής σε μια ζωή αδράνειας» είχε γράψει κάποτε με περιφρόνηση. «Εγώ, όμως, δεν συμφωνώ […] οι σοφοί που κάθονται στη γωνιά τους και φιλοσοφούν περισπούδαστα για τη δικαιοσύνη και τη μετριοπάθεια εξευτελίζονται εντελώς μόλις χρειαστεί να αναλάβουν δράση».[2]

Εκείνη την εποχή οι φιλόσοφοι δεν μπορούσαν να κάθονται να φιλοσοφούν. Την εξουσία είχε «ο τύραννος»,[3] όπως έλεγαν οι φιλόσοφοι, κι οι συνήθειές του ήταν ιδιαίτερα ανησυχητικές. Στην εποχή του ίδιου του Δαμάσκιου, οι Αρχές έκαναν εισβολές και έρευνες σε σπίτια ψάχνοντας για βιβλία και αντικείμενα

που θεωρούνταν απαράδεκτα. Ό,τι έβρισκαν, το έπαιρναν και το έκαιγαν σε θριαμβευτικές πυρές στην πλατεία της πόλης. Οι συζητήσεις για θρησκευτικά ζητήματα είχαν χαρακτηριστεί «καταδικαστέα θρασύτητα» κι είχαν απαγορευτεί διά νόμου.[4] Όποιος έκανε θυσίες στους παλαιούς θεούς μπορούσε σύμφωνα με το νόμο να εκτελεστεί. Σε όλη την αυτοκρατορία αρχαίοι και πανέμορφοι ναοί είχαν δεχτεί επιθέσεις, οι οροφές τους είχαν ξηλωθεί, οι θησαυροί τους είχαν πάει για λιώσιμο και τα αγάλματα είχαν διαλυθεί. Προκειμένου να εξασφαλίσουν οι Αρχές ότι οι κανόνες τους θα τηρούνταν, άρχισαν να χρησιμοποιούν κατασκόπους, αξιωματούχους και πληροφοριοδότες που έδιναν αναφορά για όσα συνέβαιναν στους δρόμους και στις αγορές των πόλεων και πίσω από τις κλειστές πόρτες κάθε σπιτιού. Όπως το είχε θέσει ένας σημαντικός χριστιανός ρήτορας, το εκκλησίασμά του έπρεπε να καταδιώκει τους αμαρτωλούς και να τους φέρνει στο δρόμο της σωτηρίας το ίδιο ανελέητα με τον κυνηγό που οδηγεί το θήραμα στα δίχτυα του.[5]

Οι συνέπειες για κάθε παρέκκλιση από τους κανόνες μπορεί να ήταν σοβαρότατες και η φιλοσοφία είχε γίνει επικίνδυνη ενασχόληση. Ο ίδιος ο αδερφός του Δαμάσκιου είχε συλληφθεί και είχε βασανιστεί για να αποκαλύψει τα ονόματα άλλων φιλοσόφων, αλλά, όπως κατέγραψε με υπερηφάνεια ο Δαμάσκιος, «δέχτηκε σιωπηλά και με ψυχικό σθένος τους πολυάριθμους ραβδισμούς που έπεφταν στη ράχη του».[6] Άλλοι φιλόσοφοι από τον κύκλο του Δαμάσκιου είχαν υποστεί χειρότερους βασανισμούς: Τους είχαν κρεμάσει από τους καρπούς μέχρι να φανερώσουν τα ονόματα άλλων λογίων. Λίγα χρόνια νωρίτερα, ένας συνάδελφός του φιλόσοφος είχε γδαρθεί ζωντανός. Ένας άλλος είχε ξυλοκοπηθεί μπροστά στον δικαστή, μέχρι που το αίμα κυλούσε στην πλάτη του.

Ο βάναυσος «τύραννος» ήταν ο χριστιανισμός. Σχεδόν από τα πρώτα χρόνια μετά το 312, που στη Ρώμη κυβέρνησε χριστιανός αυτοκράτορας, οι ελευθερίες είχαν αρχίσει να περιορίζονται. Έπειτα, το 529, έπεσε το τελευταίο χτύπημα. Αποφασίστηκε ότι όλοι εκείνοι που εργάζονταν «κάτω από την τρέλα του παγανισμού» –με άλλα λόγια, ο Δαμάσκιος και οι υπόλοιποι φιλόσοφοι– δεν θα επιτρεπόταν πια να διδάσκουν. Υπήρχαν και χειρότερα: Ανακοινώθηκε επίσης ότι όποιος δεν είχε βαπτιστεί ακόμα έπρεπε να προσέλθει και να δηλωθεί αμέσως στις «ιερές εκκλησίες»· διαφορετικά, θα αντιμετώπιζε την εξορία. Κι όποιος βαπτιζόταν κι έπειτα ξανακυλούσε στον παγανισμό, θα θανατωνόταν.

Για τον Δαμάσκιο και τους άλλους φιλοσόφους, αυτό ήταν το τέλος. Δεν μπορούσαν πια να λατρεύουν τους παλαιούς θεούς τους. Δεν μπορούσαν να βγάζουν χρήματα. Κυρίως, δεν μπορούσαν πια να διδάσκουν φιλοσοφία. Για ένα διάστημα παρέμειναν στην Αθήνα προσπαθώντας να τα βγάλουν πέρα. Το 532 συνειδητοποίησαν, τελικά, ότι δεν γινόταν. Είχαν ακούσει ότι στην Ανατολή υπήρχε ένας βασιλιάς που ήταν κι ο ίδιος σπουδαίος φιλόσοφος. Αποφάσισαν να πάνε εκεί, παρά τους κινδύνους που έκρυβε ένα τέτοιο ταξίδι. Η

Ακαδημία, η σημαντικότερη και πιο γνωστή σχολή του αρχαίου κόσμου –ίσως και όλων των εποχών–, μια σχολή με ιστορία σχεδόν μιας χιλιετίας, έκλεισε.

Είναι αδύνατο να φανταστούμε πόσο οδυνηρές πρέπει να ήταν οι στιγμές που διέσχιζαν την Αθήνα. Θα είχαν περάσει από τους ίδιους δρόμους και τις ίδιες πλατείες, όπου άλλοτε περπατούσαν, εργάζονταν και συζητούσαν οι ήρωές τους: ο Σωκράτης, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης. Αμέτρητα θα ήταν τα πράγματα που θα τους θύμιζαν ότι οι ένδοξες εκείνες εποχές είχαν παρέλθει. Οι ναοί της Αθήνας ήταν κλειστοί και μισογκρεμισμένοι, και πολλά από τα θαυμάσια αγάλματα που στέκονταν κάποτε εκεί είχαν καταστραφεί ή είχαν απομακρυνθεί. Ούτε η Ακρόπολη δεν είχε γλυτώσει: Το μεγάλο άγαλμα της Αθηνάς είχε γκρεμιστεί.

Τα περισσότερα γραπτά του Δαμάσκιου έχουν χαθεί, αλλά σώζονται μερικές σποραδικές φράσεις: Είναι αρκετές για να φανερώσουν πώς αισθανόταν. Ολόκληρος ο τρόπος ζωής του, γράφει, είχε «σαρωθεί από το ρεύμα».[7] Τα κείμενα ενός άλλου Έλληνα συγγραφέα λίγα χρόνια νωρίτερα φανερώνουν ανάλογη απόγνωση. Είμαστε, γράφει, «άνθρωποι από τους οποίους έχουν μείνει μόνο στάχτες […] γιατί σήμερα τα πάντα έχουν ανατραπεί». Σε ένα άλλο ζοφερό επίγραμμα ο ίδιος βασανισμένος ποιητής ρωτάει: «Δεν είναι μήπως αλήθεια ότι εμείς οι Έλληνες είμαστε νεκροί, και μόνο φαίνεται ότι ζούμε […]. Ή μήπως είμαστε ζωντανοί κι έχει πεθάνει η ζωή;»[8]

Όταν οι σημερινοί ιστορικοί περιγράφουν αυτή την περίοδο, αυτή την εποχή που οι παλιές θρησκείες πέθαιναν για να επικρατήσει τελικά ο χριστιανισμός, την αποκαλούν συνήθως «θρίαμβο του χριστιανισμού». Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε το αρχικό ρωμαϊκό νόημα της λέξης «θρίαμβος». Ο πραγματικός ρωμαϊκός θρίαμβος δεν ήταν απλώς η νίκη του νικητή.[9] Ήταν και η ολοκληρωτική και απόλυτη καθυπόταξη του ηττημένου. Στους πραγματικούς ρωμαϊκούς θριάμβους, περιέφεραν τους ηττημένους στην πρωτεύουσα, ενώ οι νικητές κοιτούσαν έναν εχθρό που οι στρατιώτες του είχαν σκοτωθεί, τα πλούτη του είχαν λεηλατηθεί και οι ηγέτες του είχαν ταπεινωθεί.

Ο θρίαμβος δεν ήταν απλώς «νίκη». Ήταν αφανισμός.

Ελάχιστα από αυτά που καλύπτει τούτο το βιβλίο είναι γνωστά έξω από τους ακαδημαϊκούς κύκλους. Σίγουρα, δεν ήταν καθόλου γνωστά σ’ εμένα, όταν μεγάλωνα στην Ουαλία, κόρη μιας πρώην μοναχής κι ενός πρώην μοναχού. Όπως μπορείτε να φανταστείτε, η παιδική μου ηλικία ήταν πολύ θρησκευόμενη. Πηγαίναμε στην εκκλησία κάθε Κυριακή, λέγαμε προσευχή πριν από το φαγητό κι εγώ έκανα επίσης την προσευχή μου (ή, τουλάχιστον, τον κατάλογο με τις παρακλήσεις μου στο Θεό, που θεωρούσα ότι ήταν το ίδιο) κάθε βράδυ. Όταν μας επισκέπτονταν καθολικοί συγγενείς, στην παντομίμα δεν παίζαμε ρόλους από ταινίες, αλλά την Πρώτη Μετάληψη, ή μερικές φορές ακόμα και κανονική μετά-

ληψη. Μεγάλη αμαρτία (κι ούτε σπουδαίο παιχνίδι), αλλά ήταν τουλάχιστον μια ευκαιρία να πάρουμε από τους μεγάλους λίγο παραπάνω χυμό φραγκοστάφυλο.

Η παιδική μου ηλικία είχε λοιπόν πολύ Θεό ή, τουλάχιστον, πολύ καθολικισμό. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι γονείς μου είχαν περάσει αθροιστικά είκοσι έξι χρόνια σε μοναστικά κελιά, η πίστη τους δεν ήταν ποτέ δογματική. Όταν ρωτούσα για τις απαρχές του κόσμου, ήταν πιθανότερο να μου μιλήσουν για τη Μεγάλη Έκρηξη παρά για τη Γένεσιν. Όταν ρωτούσα από πού προήλθαν οι άνθρωποι, θα μου έλεγαν για την εξέλιξη κι όχι για τον Αδάμ. Δεν θυμάμαι ποτέ ως παιδί να αμφισβητώ αν ο Θεός υπήρχε – από την άλλη, όμως, ως έφηβη θυμάμαι ότι ήμουν βέβαιη πως δεν υπήρχε. Η όποια πίστη είχα είχε πεθάνει κι οι γονείς μου δεν το είχαν προσέξει ή δεν τους ένοιαζε. Υποψιάζομαι ότι κάπου ανάμεσα στο μοναστήρι και στον κόσμο είχε πεθάνει και η δική τους πίστη.

Εκείνο όμως που ποτέ μα ποτέ δεν πέθανε στην οικογένειά μας ήταν η πίστη των γονιών μου στην εκπαιδευτική δύναμη της Εκκλησίας. Ως παιδιά, και οι δύο είχαν διδαχτεί από μοναχούς και μοναχές· και ως μοναχός και μοναχή είχαν επίσης διδάξει. Πίστευαν ως άρθρο πίστης ότι η Εκκλησία που είχε διαφωτίσει το νου τους ήταν εκείνη που σε μακρινές εποχές είχε διαφωτίσει ολόκληρη την Ευρώπη. Η Εκκλησία, μου έλεγαν, κράτησε ζωντανά τα λατινικά και τα ελληνικά του κλασικού κόσμου κατά τον σκοτεινό Μεσαίωνα, μέχρι που παραδόθηκαν πάλι σε όλο τον κόσμο κατά την Αναγέννηση. Στις διακοπές μας, πηγαίναμε σε μουσεία και βιβλιοθήκες, όπου μου επισήμαιναν το ίδιο πράγμα. Όταν ήμουν μικρό παιδί, κοιτούσα τον λαμπερό κόσμο των φωτισμένων χειρογράφων στις προθήκες και πίστευα σε ένα φως μεταφορικό σε εποχές διανοητικού σκότους.

Και από μία άποψη, οι γονείς μου είχαν δίκιο που το πίστευαν αυτό, γιατί είναι αλήθεια. Τα μοναστήρια όντως διατήρησαν μεγάλο μέρος της γνώσης του κλασικού κόσμου.

Αλλά δεν είναι σε καμία περίπτωση όλη η αλήθεια. Στην πραγματικότητα, η ελκυστική αυτή αφήγηση αποκρύπτει εντελώς μια προγενέστερη, λιγότερο λαμπερή ιστορία. Γιατί, προτού διατηρήσει αυτή τη γνώση, η Εκκλησία την κατέστρεψε. Σε ένα καταστροφικό ξέσπασμα που όμοιό του δεν είχε ξαναφανεί ποτέ –και που συγκλόνισε πολλούς μη χριστιανούς οι οποίοι το παρακολούθησαν– κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα η Χριστιανική Εκκλησία κατεδάφισε, βανδάλισε και κατέστρεψε ένα απίστευτο πλήθος έργων Τέχνης. Κλασικά αγάλματα γκρεμίστηκαν από τα βάθρα τους, παραμορφώθηκαν, βεβηλώθηκαν και ακρωτηριάστηκαν κομμάτι κομμάτι. Ναοί κατεδαφίστηκαν μέχρι τα θεμέλιά τους και πυρπολήθηκαν. Ο ναός που θεωρούνταν ο πιο υπέροχος σε όλη την αυτοκρατορία ισοπεδώθηκε. Πολλά από τα γλυπτά του Παρθενώνα χτυπήθηκαν, τα πρόσωπά τους ακρωτηριάστηκαν, χέρια και άκρα αποκόπηκαν και θεοί αποκεφαλίστηκαν. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι κάποια από τα καλύτερα

αγάλματα του κτηρίου κομματιάστηκαν και κονιορτοποιήθηκαν και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν για να οικοδομηθούν εκκλησίες. Τα βιβλία –που συχνά φυλάσσονταν σε ναούς– δέχτηκαν φριχτά πλήγματα. Ό,τι είχε απομείνει από τη μεγαλύτερη βιβλιοθήκη του αρχαίου κόσμου, μια βιβλιοθήκη που φιλοξενούσε κάποτε μέχρι και εφτακόσιες χιλιάδες τόμους, καταστράφηκε από τους χριστιανούς. Χρειάστηκε να περάσουν πάνω από χίλια χρόνια για να υπάρξει ξανά βιβλιοθήκη που να πλησιάζει έστω αυτό το μέγεθος. Τα έργα των επικριτικών φιλοσόφων απαγορεύτηκαν, και τα απαγορευμένα βιβλία τυλίγονταν στις φλόγες σε πυρές που άναβαν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Όσο δραματικά κι αν ήταν όλα αυτά, η καταστροφή που προκλήθηκε απλώς από την παραμέληση ήταν πολύ μεγαλύτερη. Μέσα στα σιωπηλά τους αναγνωστήρια οι μοναχοί διατήρησαν πολλά, αλλά έχασαν πολύ περισσότερα. Η ατμόσφαιρα ήταν συχνά λυσσαλέα εχθρική προς τους μη χριστιανούς συγγραφείς. Οι μοναχοί εργάζονταν σε απόλυτη σιωπή και χρησιμοποιούσαν συγκεκριμένες χειρονομίες για να ζητήσουν ορισμένα βιβλία: Η απλωμένη παλάμη και η κίνηση σαν να γυρίζει κανείς σελίδες σήμαιναν ότι ο μοναχός ήθελε να του δώσουν ένα ψαλτήριο, και ούτω καθεξής. Για να ζητήσουν κάποιο παγανιστικό βιβλίο, οι μοναχοί έκαναν μια χειρονομία φίμωσης.[10]

Όπως ήταν εύλογο, τα έργα αυτών των μισητών συγγραφέων υπέφεραν. Σε μια εποχή που η περγαμηνή ήταν πράγμα σπάνιο, πολλοί αρχαίοι συγγραφείς απλώς διαγράφηκαν, σβήστηκαν, ώστε οι σελίδες τους να χρησιμοποιηθούν ξανά για πιο εξυψωμένα θέματα. Παλίμψηστα –χειρόγραφα στα οποία το ένα κείμενο έχει αποξεστεί (*ψάω*) και έχει ξαναγραφεί από πάνω (*πάλιν*)– μας αφήνουν να δούμε φευγαλέα τις στιγμές κατά τις οποίες τα αρχαία αυτά έργα χάθηκαν. Πάνω από ένα τελευταίο αντίγραφο του *De re publica* του Κικέρωνα γράφηκαν σχόλια για τους Ψαλμούς, του Αυγουστίνου. Ένα βιογραφικό έργο του Σενέκα χάθηκε κάτω από μία ακόμα Παλαιά Διαθήκη. Ένας κώδικας με τα ιστορικά έργα του Σαλούστιου σβήστηκε για να χωρέσει λίγος παραπάνω άγιος Ιερώνυμος. Άλλα αρχαία κείμενα χάθηκαν από άγνοια. Καταφρονημένα και αγνοημένα, έγιναν με τα χρόνια σκόνη, τροφή για σκουλήκια αλλά όχι για σκέψη. Το έργο του Δημόκριτου, ενός από τους μεγαλύτερους Έλληνες φιλοσόφους και πατέρα της ατομικής θεωρίας, χάθηκε εντελώς. Μόνο το ένα τοις εκατό της λατινικής λογοτεχνίας επέζησε μέσα στους αιώνες. Το ενενήντα εννιά τοις εκατό χάθηκε. Μπορεί κανείς να πετύχει πολλά με τα στομωμένα όπλα της αδιαφορίας και της απλής ανοησίας.

Οι βίαιες επιθέσεις εκείνης της περιόδου δεν ήταν προνόμιο των παλαβών και των εκκεντρικών. Οι επιθέσεις στα μνημεία των «παραφρόνων», «αναθεματισμένων» και «τρελών» παγανιστών ενθαρρύνονταν και καθοδηγούνταν από ανθρώπους που βρίσκονταν στην καρδιά της Καθολικής Εκκλησίας.[11] Ο ίδιος ο άγιος Αυγουστίνος είχε δηλώσει σε ένα εκκλησίασμα στην Καρχηδόνα: «Να

εξαλειφθούν όλες οι δεισιδαιμονίες των παγανιστών και των ειδωλολατρών, αυτό θέλει, αυτό προστάζει, αυτό διακηρύσσει ο Θεός!»[12] Ο άγιος Μαρτίνος, που παραμένει ένας από τους δημοφιλέστερους Γάλλους αγίους, περιφερόταν μανιασμένος στη γαλατική ύπαιθρο ισοπεδώνοντας ναούς και σπέρνοντας απόγνωση στους ντόπιους. Στην Αίγυπτο ο άγιος Θεόφιλος κατεδάφισε ένα από τα ομορφότερα κτήρια του αρχαίου κόσμου. Στην Ιταλία ο άγιος Βενέδικτος γκρέμισε ένα ναό του Απόλλωνα. Στη Συρία ανελέητες συμμορίες μοναχών τρομοκρατούσαν την ύπαιθρο, διαλύοντας αγάλματα και γκρεμίζοντας τις οροφές των ναών.

Οι επιθέσεις δεν περιορίζονταν στην κουλτούρα. Τα πάντα, από το φαγητό που έβαζε κανείς στο πιάτο του (το οποίο έπρεπε να είναι απλό και σε καμία περίπτωση να μην έχει μπαχαρικά) μέχρι ό,τι έκανε στο κρεβάτι του (που έπρεπε να είναι επίσης απλό και άνοστο), άρχισαν για πρώτη φορά να τίθενται κάτω από τον έλεγχο της θρησκείας. Η αντρική ομοφυλοφιλία έγινε παράνομη· η αποτρίχωση θεωρήθηκε απεχθής, όπως και το βάψιμο του προσώπου, η μουσική, ο αισθησιακός χορός, τα πλούσια φαγητά, τα πορφυρά σεντόνια, τα μεταξωτά ρούχα… Ο κατάλογος δεν τελειώνει εδώ.

Δεν ήταν εύκολο να επιτευχθεί αυτό. Ενώ ο παντογνώστης Θεός δεν δυσκολευόταν να δει όχι μόνο τι υπήρχε στην καρδιά των ανθρώπων, αλλά και στο σπίτι τους, οι χριστιανοί ιερείς δεν μπορούσαν εξίσου εύκολα να κάνουν το ίδιο. Βρέθηκε μια λύση: Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος παρότρυνε τους πιστούς του να παρακολουθούν ο ένας τον άλλο. «Να μπαίνετε στα σπίτια των άλλων», έλεγε. «Να εξετάζετε τις υποθέσεις τους. Να αποφεύγετε εκείνους που δεν συμμορφώνονται». Και μετά να αναφέρουν σ' εκείνον όλους τους αμαρτωλούς, ώστε να τους τιμωρεί αναλόγως. Κι όποιος δεν κατέδιδε τους άλλους, θα τιμωρούνταν κι εκείνος. «Όπως καταδιώκουν οι κυνηγοί τα άγρια ζώα […] όχι από μία κατεύθυνση, αλλά από παντού, και τα ρίχνουν στα δίχτυα τους, έτσι ας κυνηγήσουμε όλοι μαζί εκείνους που έχουν γίνει άγρια ζώα και ας τους ρίξουμε αμέσως στο δίχτυ της σωτηρίας, εμείς από τούτη τη μεριά, εσείς από την άλλη».[13] Ένθερμοι χριστιανοί έμπαιναν στα σπίτια των ανθρώπων και έψαχναν για βιβλία, αγάλματα και πίνακες, που θεωρούνταν δαιμονικά. Αυτή η εμμονική προσοχή δεν προερχόταν από σκληρότητα. Αντιθέτως, το να περιορίσεις, να επιτεθείς, να εξαναγκάσεις, ακόμα και να χτυπήσεις έναν αμαρτωλό σήμαινε –αν κατάφερνες να τον ξαναφέρεις στο δρόμο της αρετής– ότι τον είχες σώσει. Όπως έλεγε ο Αυγουστίνος, ο άρχοντας των ευσεβών παραδόξων: «Ω, ελεήμων αγριότητα».[14]

Το αποτέλεσμα που είχαν όλα αυτά ήταν συγκλονιστικό και, για τους μη χριστιανούς, τρομαχτικό. Οι κάτοικοι των πόλεων έσπευδαν να παρακολουθήσουν την καταστροφή ναών διεθνούς φήμης. Οι λόγιοι παρακολουθούσαν απελπισμένοι, καθώς τόμοι αντιχριστιανικών, υποτίθεται, βιβλίων –που συχνά ήταν απλώς

βιβλία για τις ελευθέριες τέχνες– παραδίδονταν στις φλόγες. Οι φιλότεχνοι κοίταζαν με τρόμο, καθώς κάποια από τα σπουδαιότερα γλυπτά του αρχαίου κόσμου καταστρέφονταν από ανθρώπους υπερβολικά ανόητους για να τα εκτιμήσουν – και σίγουρα, υπερβολικά ανόητους για να τα ξαναφτιάξουν. Συχνά οι χριστιανοί δεν μπορούσαν ούτε να καταστρέψουν αποτελεσματικά: Πολλά αγάλματα σε πολλούς ναούς σώθηκαν απλώς επειδή ήταν τοποθετημένα πολύ ψηλά, για να τα φτάσουν με τις πρωτόγονες σκάλες και τα σφυριά τους.

Είχα αρχικά συλλάβει αυτό το βιβλίο σαν ταξιδιωτικό ημερολόγιο: Θα είχε ενδιαφέρον, σκεφτόμουν, να ακολουθούσα τον Δαμάσκιο στην τεθλασμένη του πορεία στη Μεσόγειο – ένας παγανιστής Απόστολος Παύλος. Συρία, Δαμασκός, Βαγδάτη, τμήματα της Αιγύπτου και ανατολικά σύνορα της Τουρκίας, όλα τα μέρη στα οποία είχε ταξιδέψει, όπου δεν ήταν πια εύκολο να φτάσεις, αλλά ήταν οριακά εφικτό. Ωστόσο, στα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε που μου ήρθε αυτή η ιδέα μέχρι που άρχισα να γράφω το βιβλίο, η υλοποίηση ενός τέτοιου ταξιδιού έγινε αδύνατη.

Από τότε, και τη στιγμή ακόμα που γράφω, ο εμφύλιος πόλεμος στη Συρία έχει αφήσει τμήματα της χώρας υπό τον έλεγχο ενός νέου ισλαμικού χαλιφάτου. Το 2014 σε ορισμένες περιοχές της Συρίας η μουσική απαγορεύτηκε και βιβλία καίγονταν. Το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών εξέδωσε οδηγία να αποφεύγονται όλα τα ταξίδια στα βόρεια της Χερσονήσου του Σινά. Το 2015 μαχητές του Ισλαμικού Κράτους άρχισαν να κατεδαφίζουν την αρχαία ασσυριακή πόλη Νιμρούντ, νότια της Μοσούλης στο Ιράκ, επειδή ήταν «ειδωλολατρική». Εικόνες που έκαναν το γύρο του κόσμου δείχνουν φανατικούς ισλαμιστές να γκρεμίζουν αγάλματα τριών χιλιάδων ετών από τα βάθρα τους και να τα διαλύουν με σφυριά. Τα «ψεύτικα είδωλα» πρέπει να καταστραφούν. Στην Παλμύρα τα απομεινάρια του μεγάλου αγάλματος της Αθηνάς, που είχαν επιδιορθωθεί με μεγάλη προσοχή από τους αρχαιολόγους, δέχτηκαν πάλι επίθεση. Για μία ακόμα φορά η Αθηνά αποκεφαλίστηκε· για μία ακόμα φορά το χέρι της κόπηκε.

Το ταξίδι που είχα φανταστεί ήταν αδύνατο. Κατά συνέπεια, το βιβλίο αυτό μετατράπηκε σε ιστορικό ταξιδιωτικό ημερολόγιο. Ταξιδεύει σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, κάνοντας στάσεις σε ορισμένα μέρη και ορισμένες εποχές, που έχουν ιδιαίτερη σημασία. Όπως συμβαίνει με κάθε ταξιδιωτικό ημερολόγιο, καθένας από τους τόπους στους οποίους εστιάζω είναι μια επιλογή προσωπική και με μια έννοια αμφίβολη. Διάλεξα για αφετηρία την Παλμύρα, επειδή ακριβώς στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας στα μέσα της δεκαετίας του 380 τα σποραδικά ξεσπάσματα βίας κατά των παλαιών θεών εξελίχτηκαν σε κάτι πολύ πιο σοβαρό. Θα μπορούσα όμως εξίσου καλά να είχα επιλέξει μια επίθεση σε κάποιον παλιότερο ναό ή κάποιον μεταγενέστερο. Γι’ αυτό είναι *μια* αρχή

κι όχι *η* αρχή. Διάλεξα την Αθήνα στα χρόνια γύρω στο 529 σαν τέλος, αλλά και πάλι θα μπορούσα να έχω επιλέξει μια πόλη πιο ανατολικά, που, όταν οι κάτοικοί της δεν ασπάστηκαν το χριστιανισμό, σφαγιάστηκαν και τα κομμένα χέρια και πόδια τους κρεμάστηκαν στους δρόμους σαν προειδοποίηση για τους υπολοίπους.

Το βιβλίο αυτό μιλάει για την καταστροφή του κλασικού κόσμου από τους χριστιανούς. Η επίθεση των χριστιανών δεν ήταν η μόνη –φωτιές, πλημμύρες, εισβολές και ο ίδιος ο χρόνος, έπαιξαν όλα το ρόλο τους–, αλλά το βιβλίο αυτό εστιάζει ειδικά στην επίθεση του χριστιανισμού. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Εκκλησία δεν διέσωσε και κάποια πράγματα· το έκανε. Αλλά η ιστορία των καλών έργων του χριστιανισμού σε αυτή την περίοδο έχει ειπωθεί πολλές φορές· βιβλία αυτού του είδους αφθονούν στις βιβλιοθήκες και στα βιβλιοπωλεία. Η ιστορία των δεινών που υπέστησαν αυτοί οι οποίοι ηττήθηκαν από το χριστιανισμό δεν έχει ειπωθεί. Το βιβλίο αυτό εστιάζεται σε αυτούς.

Η περιοχή που πρέπει να καλυφθεί είναι αχανής, και έτσι η ιστορία αυτή είναι αποσπασματική και πηγαινοέρχεται στο χώρο και το χρόνο. Όμως, δεν σκοπεύω να δικαιολογηθώ γι' αυτό. Η περίοδος που καλύπτει είναι ιδιαιτέρως μεγάλη, και γι' αυτό μια γραμμική πορεία μέσα από το παρελθόν και η αφήγηση που θα χρειαζόταν για κάτι τέτοιο θα ήταν απλούστατα εντελώς βαρετές. Η ιστορία αυτή είναι επίσης αφηγηματική: Θέλησα να δώσω μια αίσθηση που είχε κανείς, όταν βρισκόταν μπροστά σε έναν αρχαίο ναό, πώς μύριζε όταν έμπαινε μέσα· πόσο ευχάριστο ήταν το απογευματινό φως καθώς περνούσε μέσα από τον ατμό στα αρχαία λουτρά. Ούτε γι' αυτό θα δικαιολογηθώ. Η προσέγγιση αυτή έχει τα προβλήματά της – ποιος μπορεί να γνωρίζει πώς μύριζε ένας αρχαίος ναός χωρίς να τον έχει επισκεφτεί ποτέ του; Αλλά αν δεν προσπαθήσει κανείς να αναπλάσει εκείνο τον κόσμο, τότε καραδοκεί μια άλλη έλλειψη πιστότητας: Οι αρχαίοι δεν ζούσαν σε έναν κόσμο οριοθετημένο από ξεκάθαρες ιστορικές περιόδους και ημερομηνίες μαχών. Ζούσαν σε έναν κόσμο όπου ο πυκνός καπνός από τις θυσίες γέμιζε τους δρόμους τις μέρες των γιορτών· όπου οι άνθρωποι αφόδευαν πίσω από αγάλματα στο κέντρο της Ρώμης· όπου το φως γυάλιζε πάνω στα υγρά, γυμνά σώματα νεαρών «Νυμφών» στα θέατρα. Τόσο οι ημερομηνίες όσο και τα σώματα είναι απαραίτητα για να κατανοήσουμε τους ανθρώπους εκείνης της εποχής.

Κάθε προσπάθεια να γράψει κανείς για την ιστορία της αρχαιότητας είναι γεμάτη δυσκολίες. Η Χίλαρι Μάντελ είχε πει κάποτε ότι «η ιστορία δεν είναι το παρελθόν […] είναι αυτό που απομένει στο κόσκινο, όταν έχουν περάσει από μέσα του οι αιώνες». Η ύστερη αρχαιότητα έχει αφήσει λιγότερα κατάλοιπα στο κόσκινο από άλλες περιόδους. Έτσι, τα λίγα που απομένουν είναι αντικείμενο παθιασμένων αντιπαραθέσεων, και για κάποια υπάρχουν διαφωνίες από τους μελετητές εδώ και αιώνες. Κάτι τόσο απλό, όσο ένα διάταγμα, μπορεί να

επιφέρει χρόνια αντιδικιών ανάμεσα σε εκείνους που το θεωρούν σημαντικό και εκείνους που το ανάγουν στο επίπεδο μιας απλής επιστολής. Έχω καλύψει σε σημειώσεις κάποιες από τις πιο σημαντικές αντιπαραθέσεις, αλλά όχι όλες: Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο – και μάλλον δεν θα διαβαζόταν.

Όσα απομένουν –είτε διαφιλονικούμενα είτε όχι– πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Όπως συμβαίνει με κάθε εκδοχή αρχαίας ιστορίας, οι συγγραφείς τους οποίους παραθέτω έχουν περιορισμένη οπτική γωνία και επίσης τους δικούς τους σκοπούς. Όταν ο άγιος Χρυσόστομος κόμπαζε ότι τα γραπτά των Ελλήνων είχαν εξαλειφθεί, εξέφραζε περισσότερο μια ελπίδα παρά ένα γεγονός. Όταν ο βιογράφος του αγίου Μαρτίνου έγραφε με υπερηφάνεια για τους ναούς που είχε κάψει και είχε κατεδαφίσει ο Μαρτίνος σε όλη τη Γαλατία, ήθελε περισσότερο να εμπνεύσει και όχι να καταγράψει. Ένα τέτοιο κείμενο στην εποχή μας θα χαρακτηριζόταν προπαγάνδα. Κάθε επιχείρημα αυτών των συγγραφέων είναι συζητήσιμο, κάθε συγγραφέας που παραθέτω είναι πιθανό να σφάλλει. Με λίγα λόγια, ήταν άνθρωποι, και πρέπει να τους διαβάζουμε διατηρώντας τις επιφυλάξεις μας. Πρέπει, όμως, παρ' όλα αυτά, να τους διαβάζουμε, γιατί οι ιστορίες τους αξίζει να ειπωθούν.

Η αφήγησή μου ξεκινάει στην Αίγυπτο, τη στιγμή που γεννιέται ο μοναχισμός, έπειτα πηγαίνει στη Ρώμη, καθώς η νέα θρησκεία αρχίζει να κάνει κι εκεί την εμφάνισή της. Στη συνέχεια μεταφέρεται στη βόρεια Τουρκία, στη Βιθυνία, όπου σημειώθηκε η πρώτη καταγραφή από ένα μη χριστιανό για τους χριστιανούς. Πηγαίνει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου έγιναν κάποιες από τις χειρότερες βεβηλώσεις, και βαθιά στις ερήμους της Συρίας, όπου υπήρξαν κάποιοι από τους πιο μυστηριώδεις πρωταγωνιστές αυτής της ιστορίας: μοναχοί που για την αγάπη του Θεού έζησαν όλη τη ζωή τους πάνω σε ένα στύλο ή σε δέντρα ή σε κλουβιά. Και στο τέλος ταξιδεύει στην Αθήνα, στην πόλη όπου μπορούμε να πούμε ότι ξεκίνησε στην πραγματικότητα η δυτική φιλοσοφία και όπου, το 529, τελείωσε.

Η καταστροφή που καταγράφεται σε αυτό το βιβλίο είναι τεράστια, κι ωστόσο, έχει σχεδόν ξεχαστεί στον σύγχρονο κόσμο. Ένας από τους σημαντικότερους εκκλησιαστικούς ιστορικούς περιγράφει τη στιγμή που ο χριστιανισμός πήρε τον έλεγχο ως τη στιγμή που σταμάτησε η καταπίεση, μια εποχή στην οποία «άνθρωποι που άλλοτε δεν τολμούσαν να σηκώσουν το βλέμμα τώρα χαιρετούσαν ο ένας τον άλλο με χαμογελαστά πρόσωπα και λαμπερά μάτια».[15] Οι μεταγενέστεροι ιστορικοί θα συμφωνούσαν κι εκείνοι εν χορώ. Γιατί να μη θέλουν να προσηλυτιστούν οι Ρωμαίοι; Αφού ήταν λογικοί άνθρωποι, είναι το επιχείρημα, και δεν πίστευαν ποτέ πραγματικά στη θρησκεία τους, με τους πριαπικούς Δίες και τις λάγνες Αφροδίτες. Όχι, συνεχίζει, οι Ρωμαίοι ήταν χριστιανοί εν αναμονή, έτοιμοι και πρόθυμοι να παρατήσουν τις παράλογες και περίπλοκες πολυθεϊστικές τους τελετουργίες μόλις θα έκανε την εμφάνισή

της μια λογική (διάβαζε «μονοθεϊστική») θρησκεία. Όπως είχε πει ο Σάμιουελ Τζόνσον, μεστός όπως πάντα: «Οι ειδωλολάτρες προσηλυτίστηκαν εύκολα, γιατί δεν είχαν και πολλά να εγκαταλείψουν».[16]

Έκανε λάθος. Είναι αλήθεια ότι πολλοί ασπάστηκαν πρόθυμα το χριστιανισμό. Αλλά υπήρξαν και πολλοί που δεν έκαναν το ίδιο. Πολλοί Ρωμαίοι και Έλληνες δεν χαμογελούσαν, όταν έβλεπαν τις θρησκευτικές τους ελευθερίες να χάνονται, τα βιβλία τους να καίγονται, τους ναούς τους να γκρεμίζονται και τα αρχαία τους αγάλματα να καταστρέφονται από αγροίκους με σφυριά. Το βιβλίο αυτό λέει την ιστορία τους· είναι ένα βιβλίο που θρηνεί απροσχημάτιστα για τη μεγαλύτερη καταστροφή έργων Τέχνης που έγινε ποτέ στην ανθρώπινη ιστορία. Είναι ένα βιβλίο για τις τραγωδίες πίσω από το «θρίαμβο» του χριστιανισμού.

*

Μια σημείωση για το λεξιλόγιο: Έχω προσπαθήσει να αποφύγω τη λέξη «παγανιστής (*pagan*)», εκτός από τις περιπτώσεις που μεταφέρω τις σκέψεις ή τις πράξεις κάποιου χριστιανού πρωταγωνιστή. Ήταν μια μειωτική και προσβλητική λέξη που κανένας μη χριστιανός της εποχής δεν θα δεχόταν να χρησιμοποιήσει για τον εαυτό του. Ήταν επίσης χριστιανική καινοτομία: Πριν από την άνοδο του χριστιανισμού, κανείς δεν θα σκεφτόταν να περιγράψει τον εαυτό του με βάση τη θρησκεία του. Μετά το χριστιανισμό, ο κόσμος χωρίστηκε στο εξής με θρησκευτικά σύνορα· και οι λέξεις σηματοδοτούσαν τους διαχωρισμούς αυτούς. Μία από τις συνηθέστερες ήταν το «παγανιστής (λατιν. *paganus*)». Αρχικά η λέξη αυτή χρησίμευε για να αναφερθεί κανείς στους πολίτες σε αντίθεση με τους στρατιώτες. Μετά το χριστιανισμό, οι εν λόγω στρατιώτες δεν ήταν πια οι Ρωμαίοι λεγεωνάριοι, αλλά εκείνοι που είχαν καταταγεί στον στρατό του Χριστού. Αργότερα, χριστιανοί συγγραφείς έπλασαν ψεύτικες, μειωτικές ετυμολογίες για τη λέξη: είπαν ότι σχετιζόταν με τη λέξη *pagus* (=χωριό), τους «αγρότες» και τα χωράφια. Αυτό δεν ίσχυε· αλλά η συκοφαντία έμεινε και ο «παγανισμός» φορτώθηκε την απωθητική οσμή του χωριάτικου και του οπισθοδρομικού, ένα στίγμα που κουβαλάει μέχρι τις μέρες μας.

Έχω επίσης αποφύγει γενικά, όπου ήταν δυνατό, να αποδώσω σύγχρονες εθνικότητες σε αρχαίους χαρακτήρες, και τους περιγράφω αντιθέτως με βάση τη γλώσσα στην οποία κυρίως έγραψαν. Έτσι, περιγράφω τον ρήτορα Λιβάνιο ως Έλληνα (*Hellene*)* και όχι ως «Σύρο», παρόλο που γεννήθηκε και έζησε στη Συρία. Ήταν ένας κοσμοπολίτικος κόσμος, όπου ο καθένας, οπουδήποτε από

* Με αυτή την έννοια χρησιμοποιείται η λέξη Έλληνας σε όλο το κείμενο.

την Αλεξάνδρεια ως την Αθήνα, μπορούσε να θεωρεί τον εαυτό του «Έλληνα», κι αυτό έχω προσπαθήσει να αποδώσω.

Κάποιες φορές, απλώς για την ευκολία της ανάγνωσης, χρησιμοποιώ τον όρο «θρησκεία», για να αναφερθώ σε ένα ευρύ φάσμα λατρειών της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας, που υπήρχαν πριν από την εισαγωγή του χριστιανισμού. Η λέξη αυτή έχει τα προβλήματά της – ένα από αυτά είναι ότι υποδηλώνει μια πιο συγκεντρωτική και συνεκτική δομή από εκείνη που υπήρχε στην πραγματικότητα. Είναι, ωστόσο, πιο κομψή από διάφορες δύσχρηστες εναλλακτικές λύσεις.

Μια τελευταία παρατήρηση: Πολλοί καλοί άνθρωποι παρακινούνται να κάνουν καλά πράγματα από τη χριστιανική τους πίστη. Το γνωρίζω αυτό γιατί ωφελούμαι κι η ίδια σχεδόν καθημερινά από αυτή την καλοσύνη. Το βιβλίο αυτό δεν έχει στόχο να επιτεθεί σε αυτούς τους ανθρώπους, και ελπίζω ότι δεν θα το δουν έτσι. Αλλά είναι αναντίρρητο ότι έχουν υπάρξει –και υπάρχουν ακόμα– κι εκείνοι που χρησιμοποιούν το μονοθεϊσμό και τα όπλα του για σκοπούς τρομερούς. Ο χριστιανισμός γίνεται μια θρησκεία καλύτερη και ισχυρότερη όταν το παραδέχεται αυτό – και όταν προσπαθεί να το αντιμετωπίσει.